

Zbiory Sztuki Starożytnej i Wschodniochrześcijańskiej a wykopaliska archeologiczne Muzeum Narodowego w Warszawie

Istotną część Zbiorów Sztuki Starożytnej i Wschodniochrześcijańskiej Muzeum Narodowego w Warszawie stanowią zabytki pozyskane w wyniku prac polskich archeologów. Pierwsza grupa – około 3000 obiektów – pochodzi z polsko-francuskich wykopalisk w Edfu (1937–1939) i trafiła do muzeum przed II wojną światową. Niemal dwadzieścia lat później kolekcja wzbogaciła się o zabytki z wykopalisk prowadzonych w latach 1956–1958 w Myrmekion na Krymie (dziś Kercz).

W działalności tej centralną rolę odegrał profesor Kazimierz Michałowski, twórca przedwojennej Galerii Sztuki Starożytnej, a po wojnie wieloletni zastępca dyrektora Stanisława Lorentza. Dzięki niemu muzeum prowadziło samodzielne wykopaliska w Tell Atrib w Egipcie (1957–1958) i w Palmyrze w Syrii (1959). W 1959 roku stworzył on – pod egidą Uniwersytetu Warszawskiego – Polską Stację Archeologii Śródziemnomorskiej i kolejne ekspedycje organizował już pod jej szyldem. Obie instytucje blisko ze sobą współpracowały, a pracownicy MNW również dzisiaj uczestniczą w misjach organizowanych przez Uniwersytet Warszawski. W ich wyniku muzeum wzbogaciło się o około 8000 zabytków pochodzących z wykopalisk na Cyprze, w Sudanie, Egipcie i Syrii. Wśród nich najcenniejszym zespołem są malowidła z katedry w Faras.

Obecnie pracownicy MNW kierują misjami w świątyni Totmesa III w Deir el Bahari i w eremie koptyjskim w Gurna (Egipt) i uczestniczą w wykopaliskach UW prowadzonych w Egipcie i Kuwejcie. Od 2008 roku muzeum prowadzi samodzielne wykopaliska w Tyritake (Kercz). Wyniki badań są regularnie publikowane w fachowej literaturze archeologicznej.

Projekt „Totmes”

W listopadzie 2008 roku zaczął się kolejny etap nowożytnej historii świątyni Totmesa III w Deir el-Bahari – po dwunastoletniej przerwie reaktywowana została misja archeologiczna zajmująca się badaniem pozostałości świątyni¹. W 2010 roku projekt pt. „Odtworzenie programu ikonograficznego i kształtu architektonicznego świątyni Totmesa III w Deir el-Bahari” uzyskał finansowanie z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, a po wprowadzeniu ustaw reformujących system nauki – z Narodowego Centrum Nauki.

¹ Raporty z działalności misji publikowane były w „Roczniku Muzeum Narodowego w Warszawie”, w raportach „Polish Archaeology in the Mediterranean” wydawanych przez Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego oraz w kronikach archeologicznych w „Orientaliach” (Pontificium institutum biblicum, Rzym).

Dotychczasową historię można streścić następująco:

1962 – odkrycie świątyni. Kiedy Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej (obecnie Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej) powierzono zadanie rekonstrukcji świątyni królowej Hatszepsut w Deir el-Bahari, profesor Michałowski polecił usunięcie usypiska na południe od świątyni. Nikt, łącznie z nim, nie spodziewał się, że pod zwałami gruzu, między dwiema już znanymi świątyniami (Mentuhotepa i Hatszepsut) mogłaby się pomieścić jeszcze jedna, dominująca nad nimi – świątynia Totmesa III (1479–1425 p.n.e.), pasierba i następcy Hatszepsut (**il. 1**).

1962–1967 – wykopaliska. Przez sześć sezonów kilkuset robotników, nadzorowanych przez polskich architektów i archeologów (w tym profesor Jadwigę Lipińską), usuwało gruz i piach, odsłaniając fragmenty posadzki, bębny kolumn, dolne partie ścian i tysiące fragmentów polichromowanych reliefów wapiennych i piaskowcowych, które niegdyś tworzyły ściany, odrzwia i architrawy świątyni. Prócz tego wiele rzeźb, stel, obiektów wotywnych itp., ustawianych w świątyni w całym okresie jej istnienia. Znalezione fragmenty przewożono do specjalnie zbudowanego w pobliżu magazynu – ok. 5000 większych fragmentów i całych bloków oraz dziesiątki tysięcy drobnych kawałeczków kamienia (**il. 2**).

il. 1 | fig. 1

Świątynia Totmesa III
w Deir el-Bahari
Temple of Tuthmosis III
at Deir el-Bahari

fot. | photo Jadwiga Lipińska

il. 2 | fig. 2

Dekorowane bloki
w magazynie | Decorated
blocks in the storeroom

fot. | photo Zbigniew Doliński

1976–1977 – praca w Polsce. Pod kierunkiem profesor Lipińskiej powstały dwie prace magisterskie na bazie skalowanych zdjęć reliefów.

1978–1996 – misja Totmesa III, od 1983 roku – Polsko-Egipska Misja Archeologiczno-Konserwatorska przy Świątyni Totmesa III w Deir el-Bahari. Na jesieni 1978 roku profesor Lipińskiej udało się stworzyć osobną misję archeologiczną, złożoną początkowo z jej byłych studentów, potem powiększoną o rysowników, architektów i konserwatorów. Po żmudnym i długotrwałym sortowaniu kamiennego materiału można było przystąpić do teoretycznej rekonstrukcji świątyni. Pierwszym celem było odtworzenie jak największej liczby fragmentów scen z dekoracji świątyni; potem okazało się, że możliwa jest rekonstrukcja ciągów scen i dekoracji całych ścian. Osobnym problemem była lokalizacja odtworzonych scen i ścian na planie budowli. Po siedemnastu sezonach prac udało się odtworzyć dekorację większości pomieszczeń, choć część materiału nie została jeszcze nigdzie przypisana. Równolegle prowadzono prace rekonstrukcyjno-konserwatorskie. Podstawowym celem była ochrona materiału zabytkowego i uczynienie planu świątyni. Wiadomo było od początku, że ze względu na stopień i stan zachowania, rekonstrukcja całości jest niemożliwa; celem, do którego dążyliśmy, była przykładowa rekonstrukcja jednej ściany z najlepiej zachowaną dekoracją, składającej się z ok. 30 bloków (zrekonstruowanych z setek fragmentów) i z dekoracją po obu stronach. Zależało nam też na ustawieniu in situ najważniejszych elementów architektury – przede wszystkim granitowego portalu i części kolumn – na odtworzonej posadzce. Do 1996 roku, kiedy to działalność misji została zawieszona, zadanie to zrealizowano tylko częściowo².

² Bibliografię dotyczącą świątyni (do 2008 r.) można znaleźć w: Monika Dolińska, *Temple of Tuthmosis III at Deir el-Bahari after 30 years of research* [w:] 8. Ägyptologische Tempeltagung: Interconnections between Temples. Warschau, 22.–25. September 2008, hrsg. von / edited by Monika Dolińska and Horst Beinlich, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010, s. 57–66. Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen, 3,3.

I wreszcie – aktualny etap trwający od 2008 roku. W owym roku udało się wznowić prace misji Totmesa, działającej, jak poprzednia, przy wsparciu Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW i na podstawie umowy o współpracy między Uniwersytetem Warszawskim a Muzeum Narodowym w Warszawie. W skład misji wchodzi egiptolodzy, konserwatorzy, architekci, fotograf, rysownik, student archeologii. Do tej pory odbyło się pięć sezonów prac w terenie³.

il. 3 | fig. 3

Portret władcy | Portrait of the ruler

fot. | photo Zbigniew Doliński

³ 8.11–13.12.2008: Monika Dolińska (kierownik misji), Janina Wiercińska (egiptolog), Zbigniew Doliński (fotograf), Marek Puskarski (rysownik), Zbigniew Godziejewski (konserwator); 8.11–15.12.2009: Monika Dolińska, Janina Wiercińska, Zbigniew Doliński, Marek Puskarski, Zbigniew Godziejewski, Joanna Lis (konserwator); 11.11–9.12.2010: Monika Dolińska, Janina Wiercińska, Piotr Czerkwiński (egiptolog), Zbigniew Doliński, Marek Puskarski; 1.11–13.12.2011: Monika Dolińska, Janina Wiercińska, Piotr Czerkwiński, Zbigniew Doliński, Joanna Lis, Andrzej Karolczak (konserwator), Mariusz Caban, Szymon Caban (architekci), Filip Taterka (student archeologii); 28.10–12.12.2012: Monika Dolińska, Janina Wiercińska, Piotr Czerkwiński, Zbigniew Doliński, Marek Puskarski, Mariusz Caban, Filip Taterka. Trzy ostatnie sezony finansowane były ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Głównym, niezmiennym celem misji jest przywrócenie świątyni Totmesa światu. Można to osiągnąć na różne sposoby. Rekonstrukcja w terenie, jak już wspomniano, nie wchodzi w grę, ale możliwa jest prezentacja najciekawszych, najbardziej wartościowych i efektownych fragmentów w muzeum, zbudowanym w okolicy Deir el-Bahari. Tam mogłaby się znaleźć zrekonstruowana ściana świątyni, a także szereg portretów królewskich (il. 3), fragmenty świątecznej procesji z unikatowo zachowanymi malowanymi detalami, bajecznie kolorowe i różnorodne wyobrażenia ofiar i wiele innych elementów polichromowanej, rzeźbionej dekoracji. W tym celu obiekty przeznaczone do eksponowania muszą zostać poddane konserwacji (oczyszczeniu, odsoleniu, utwardzeniu, zabezpieczeniu polichromii, sklejeniu, ew. wzmocnieniu połączeń fragmentów). Polichromia, zachowana dzięki wyjątkowym okolicznościom (odcięciu od światła i powietrza w zasypie skalnym), jest niezwykle cenna i delikatna, wymaga więc szczególnie troskliwej opieki konserwatorskiej.

Podstawową formą udostępnienia świątyni światu, nie tylko naukowemu, jest jej publikacja, zawierająca oprócz zdjęć i rysunków reliefów, przerysów i tłumaczeń tekstów, także naukową interpretację programu ikonograficznego, analizę architektoniczną, studia nad historią budowy i funkcją świątyni. Badania te prowadzone są od wielu lat, a ich efektem jest m.in. odtworzenie szczegółowego planu świątyni, ustalenie funkcji większości pomieszczeń oraz przypisanie konkretnych scen do konkretnych ścian. Z każdym sezonem powiększa się nasza wiedza i rozstrzygane są kolejne zagadki dotyczące sekwencji scen, przypisania ich do poszczególnych rytuałów i umiejscowienia tak istotnych elementów jak węgary czy nadproża, co umożliwia coraz pełniejszą teoretyczną rekonstrukcję całości (il. 4). Powstają kolejne skalowane rysunki ścian, a starsze są sukcesywnie przerysowywane i wektoryzowane w komputerze. Fragmenty dekoracji są fotografowane, a wybrane sceny są komputerowo montowane z tych zdjęć. Publikacja świątyni (autorstwa Moniki Dolińskiej i Janiny Wiercińskiej) planowana jest w kilku tomach. Przewidziane są również inne formy prezentacji świątyni – modele 3D, które można będzie pokazać m.in. w Internecie. Pierwszy model, czysto architektoniczny, już powstał, na podstawie ostatnich badań, uściśleń i korekt dawniejszych planów. Kolejny, uwzględniający również dekorację ścienną, jest w trakcie realizacji. W planach jest także utworzenie strony internetowej poświęconej samej świątyni oraz efektom działalności misji.

Teoretycznie praca nad rekonstrukcją świątyni Totmesa nie ma końca – zawsze będzie partia fragmentów dekorowanych, których nie daje się nigdzie przypisać. Jednak w chwili, kiedy cenny materiał zostanie zabezpieczony przed zniszczeniem i udostępniony, a publikacja świątyni ujrzy światło dzienne, będzie można uznać projekt „Totmes” za zrealizowany.

MD

Prace archeologiczne w eremie koptyjskim w Gurna (Egipt). Program badawczy, specyfika badań, wstępne rezultaty

W czasie kilkukrotnego pobytu archeologicznego w Tebach Zachodnich (dzisiejsza wieś Gurna, część Luksoru) w latach 1982–1985 i 2000–2001 zainteresowałem się grobowcem z okresu Średniego Państwa oznaczonym na mapie publikowanej przez Herberta Winlocka numerem XI (grobowiec nr 1152)⁴. Moją uwagę przykuwało kilka jego elementów: unikalna budowla (tzw. wieża) przed grobowcem i widoczne spod rumoszu skalnego wątki murów z cegły

⁴ Herbert E. Winlock, Walter E. Crum, *The Monastery of Epiphanius at Thebes. Part I*, The Metropolitan Museum of Art, [s.n.], New York 1926, mapa na planszy I. Publikacja do dziś jest uważana za podstawowe opracowanie dotyczące monastycyzmu tebańskiego.

suszonej, duża ilość fragmentów późnej ceramiki użytkowej leżącej przed nim i pozostałości skromnych trójbarwnych koptyjskich malowideł ściennych we wnętrzu. W porównaniu z innymi grobowcami czy świątyniami tebańskimi zniszczenia dokonane przez poszukiwaczy antyków czy odwiedzających to miejsce były stosunkowo niewielkie.

W 2001 roku Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW wystąpiło o koncesję na prowadzenie w tym miejscu wykopalisk. Po dwóch pierwszych sezonach (2003–2004) i wstępnej analizie materiału ceramicznego stało się jasne, że zbudowany – zapewne w VI wieku – na obszarze grobowca nr 1152 erem był opuszczony najprawdopodobniej od przełomu VIII i IX wieku. Okazało się też, że program prac powinien również objąć spory obszar przed eremem. Zdjęcie górnych partii zasypu odsłoniło obok i poniżej wieży rozległe śmietnisko ze zużytymi przedmiotami z gospodarstwa mniszego zmieszane z rumoszem skalnym, szczątkami organicznymi, fragmentami tkanin i półproduktami tkackimi.

Prace archeologiczne na tym obszarze rozpoczęto w 2004 roku. Wszystkie znaleziska (w tym również ceramika, ostraka ceramiczne i wapienne, przędza, pigmenty, skrawki skóry) składały się na obraz życia codziennego mnichów: jak się odżywiali, jaką pracę wykonywali, jakimi narzędziami się posługiwali, i w jaki sposób się ze sobą kontaktowali. Szybko okazało

il. 4 | fig. 4

Fragment rekonstruowanej wschodniej ściany sanktuarium C | Detail of reconstructed eastern wall of sanctuary C

fot. | photo Zbigniew Doliński

il. 5 | fig. 5

Gurna (Egipt) –
manuskrypty koptyjskie
in situ | Gurna (Egipt) –
Coptic manuscripts
in situ

fot. | photo Tomasz Górecki

się, że prowadzone badania nie mogą ograniczyć się do eksploracji warstw użytkowych, interpretacji stratygrafii i odnalezionych przedmiotów⁵. Na kolejne sezony należało opracować program wykraczający poza rutynowe prace archeologiczne. W badaniach miejsca, które w ciągu wieków było najpierw używane jako grobowiec, następnie zamieszkałe (erem), odwiedzone („turyści” i rabusie) konieczna stała się współpraca egiptologa, papirologa, konserwatora i innych specjalistów, którzy sukcesywnie włączali się do prac misji⁶.

Całkowite oczyszczenie założenia monastycznego trwało sześć sezonów i zostało zakończone w 2008 roku. Wyodrębniono co najmniej dwie fazy jego użytkowania przez kilka grup eremitów. Ostatnia faza aranżacji pustelni miała miejsce prawdopodobnie ok. połowy VII wieku. Na skraju skalnego dziedzińca powstałego jeszcze w okresie Średniego Państwa zbudowano wtedy dwukondygnacyjną budowlę „wieżową” z niewypalanej cegły⁷. Na poziom

⁵ Tomasz Górecki, *Sheikh Abd el-Gurna. Coptic Hermitage. First Interim Report*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2004, 15, s. 173–179; idem, *Sheikh Abd el-Gurna. Hermitage in Tomb 1152. Second Season of Excavations*, 2004, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2005, 16, s. 239–243.

⁶ Oprócz rutynowych badań archeologicznych i egiptologicznych były prowadzone badania uzupełniające: geologia, archeologia, papirologia, ceramologia, numizmatyka, antropologia, archeozoologia, paleobotanika, dendrologia, badania wyrobów tkackich i plecionkarskich oraz badania geofizyczne. Dokonano także konserwacji malowideł ściennych, papirusów, metalu i skóry. Chciałbym w tym miejscu podziękować kolegom z Muzeum Narodowego w Warszawie Janinie Wiercińskiej i Monice Dolińskiej za istotne konsultacje, Ewie Paradowskiej za pracę przy konserwacji malowideł, Zbigniewowi Dolińskiemu za dokumentację fotograficzną wielu zabytków.

⁷ T. Górecki, *Sheikh Abd el-Gurna. Coptic Hermitage...* op. cit., il. 4 (widok przed wykopaliskami); idem, *Sheikh Abd el-Gurna [w:] Seventy Years of Polish Archaeology in Egypt*, ed. Ewa Laskowska-Kusztal, Polish

parteru prowadziły drzwi, zaś do pomieszczenia na pierwszym piętrze drabina i otwór w ścianie zachodniej.

Przestrzeń przed wejściem do wnętrza eremu i tuż za nim miała charakter recepcyjny. Na zewnątrz, po południowej stronie stała niska kamiennie-cegłana ława. Tuż za wejściem, z lewej strony, znajdowała się druga, dłuższa ława przylegająca do skalnej ściany korytarza – było to miejsce spotkań mnicha z osobami go odwiedzającymi⁸. Ściany korytarza były częściowo pokryte „tynkiem” z gliny zmieszanej z sieczką i miałem skalnym oraz warstwą pobiłki, na której wykonano malowidła, głównie o charakterze geometrycznym oraz krzyże (jeden z nich w *aediculi*). Naprzeciwko ławy, na późniejszej warstwie namalowany był jeździec na koniu, w typie Świętego Wojownika (*martyr victor*), który trzymał w uniesionej wysoko prawej ręce *crux gemmata*. Posadzka w części recepcyjnej wykonana była z cegły wypalanej ułożonej „w jodełkę”, a w dalszej części z różnej wielkości nieregularnych płyt kamiennych.

Najważniejszym osiągnięciem misji było odkrycie trzech manuskryptów koptyjskich w południowej, peryferyjnej części śmietnika, poniżej dziedzińca eremu⁹. Leżały niemal bezpośrednio na skale, na cienkiej warstwie rumoszu zmieszanego z popiołem i rozdrobnionym, nielicznym materiałem ceramicznym (il. 5)¹⁰. Po ich wydobywaniu okazało się, że dwie z nich to oprawione w skórę księgi papirusowe. Trzecim znaleziskiem jest zespół kart pergaminowych włożonych między dwie deseczki tworzące oprawę.

Pierwszy manuskrypt został zidentyfikowany jako tzw. Kanony Pseudo-Bazylego¹¹. Jest to zespół 107 przepisów (kanonów) z VI wieku regulujących różne sfery życia kościelnego. Warto podkreślić, że to jedyny kompletnie zachowany tekst (148 stron) owych kanonów w języku koptyjskim – dotychczas był znany jedynie w wersji arabskiej, prawdopodobnie z XIV wieku¹². Skórzana oprawa (31 × 23 cm) zdobiona jest czworokątnymi polami zgeometryzowanej plecionki wyrysowanej na skórze, wewnątrz których znajdują się wykonane na gorąco w lekko wilgotnej skórze odciski stempli (cztery wzory).

Centre of Mediterranean Archaeology, Warsaw University, Warsaw 2007, s. 189, il. (widok od północnego wschodu).

⁸ Zob. Ewa Wipszycka, *Socjologiczna lektura planów eremów egipskich mnichów z V–VII w.* (with English summary: *Sociological reading of the plans of Egyptian monks' hermitages from 5th–7th centuries*) [w:] *Non solum villae. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Stanisławowi Medekszy*, red. Jacek Kościuk, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2010, s. 323–326.

⁹ Tomasz Górecki, *Sheikh Abd el-Gurna (Hermitage in Tomb 1152). Preliminary Report*, 2005, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2007, 17, s. 263–272; idem, *Sheikh Abd el-Gurna* [w:] *Seventy Years...*, op. cit., s. 183–190; idem, *Sheikh Abd el-Gurna* [w:] *Seventy Years of Polish Archaeology in Egypt. Catalogue of the Exhibition. Egyptian Museum in Cairo, 21 October – 21 November*, ed. Aleksandra Majewska, kat. wyst., Egipskie Muzeum w Kairze, 2007, Polish Centre of Mediterranean Archaeology, Warsaw University, Warsaw 2007, s. 176–181.

¹⁰ Pierwsze prace zabezpieczające wykonały w Luksorze Izabela Mazur i Janina Wielowieyska z Biblioteki Narodowej w Warszawie, kolejne Daria Kordowska i Anna Thommee z PPKZ S.A. w Toruniu; zob. Daria Kordowska, *Conservation work on three Coptic manuscripts from Sheikh Abd el-Gurna*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2008, 18, s. 311–316; Anna Thommee, *Koptyjskie manuskrypty z Gurna (Egipt). Historia znaleziska i metody konserwacji* (with English summary: *Coptic Manuscripts from Gurna (Egypt). The History of Discovery and Conservation Methods*) [w:] *Studia o sztuce Bliskiego i Środkowego Wschodu*, red. Jerzy Malinowski, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2009, s. 34–42.

¹¹ Prof. Alberto Camplani przygotowuje opracowanie tego manuskryptu. O historii identyfikacji obu kodeksów papirusowych dokonanej niemal natychmiast po ich odkryciu zob. T. Górecki, *Sheikh Abd el-Gurna (Hermitage in Tomb 1152)...*, op. cit., s. 272, przyp. 4 i 5.

¹² Wilhelm Riedel, *Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien*, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Nachf. (Georg Böhme), Leipzig 1900.

il. 6 | fig. 6

Pierwsza strona tekstu
Żywota świętego
Pisenthios | First page
of Enkomion of Saint
Pisenthios

fot. | photo Anna Thommee

il. 7 | fig. 7

Fragment tekstu Księgi
Izajasza z inicjałami
Detail of Book of Isaiah
with initials

fot. | photo Anna Thommee

Drugi manuskrypt miał również skórzaną oprawę (32,5 × 24 cm), z której zachowała się okładka frontalna z malowaną czerwono-czarną dekoracją (rozeta otoczona plecionką). Liczy ok. stu stron i zawiera *Mowę pochwalną ku czci świętego Pisenthios* – biskupa miasta Koptos, żyjącego w latach 568–632 (il. 6)¹³. Prawdopodobnie jest to pełen tekst żywota znanego również z innych kopii powstałych w VII–XI wieku; konserwacja ostatniej partii manuskryptu jest wciąż w toku¹⁴.

Trzecie znalezisko to zespół kilkudziesięciu kart pergaminowych włożonych między dwie deseczki stanowiące okładkę (23 × 18 × 1 cm). Na kartach zapisana jest w języku koptyjskim część (ok. 20%) starotestamentowej Księgi Izajasza i pierwsze wersy Księgi Jeremiasza¹⁵. Marginesy zdobione są inicjałami i ornamentami floralnymi (il. 7). Kilka kart zapisanych jest innym charakterem pisma – być może są to karty oryginalnie wchodzące w skład zespołu, które po zmyciu pierwotnego tekstu zostały wtórnie użyte (palimpsest) do zapisania męczeństwa św. Piotra (*Martyrium Petri*) z apokryfu znanego pod nazwą *Dzieje Piotra* (*Acta Petri*).

W czasie wykopalisk znaleziono również 337 ostrakonów¹⁶. Są to skorupy i charakterystyczne dla regionu tebańskiego odłupki wapienne, na których zapisywano modlitwy, umowy, rachunki, ale przede wszystkim listy z prośbami czy poleceniami. Z wyjątkiem kilku greckich wszystkie są napisane w języku koptyjskim. Udało się wydzielić ich podstawowe grupy: najliczniejszą są listy, dalej dokumenty urzędowe, rachunki, teksty religijne (modlitwy i teksty biblijne) i ćwiczenia pisania liter.

W tym miejscu nie ma możliwości wyczerpującego omówienia wszystkich aspektów dokonanych odkryć czy zaprezentowania przykładów różnych grup odnalezionych obiektów. Warto jednak

¹³ Stronę ze wstępem do żywota przetłumaczył: Wincenty Myszor, *Enkomion of St. Pisenthios from Sheikh Abd el-Gurna*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2007, 17, s. 273–274.

¹⁴ Caspar Detlef Gustav Müller, Gawdat Gabra, *Pisenthios, Saint* [w:] *Coptic Encyclopedia*, ed. Aziz S. Atiya, vol. 6, Macmillan, New York 1991, s. 1978–1980; Renate Dekker, *Encomium on Pesynthios of Coptos: The Recently Discovered Sahidic Version from Shaykh Abd al-Qurna* [w:] *Christianity and Monasticism in Upper Egypt*, vol. 2, Nag Hammadi – Esna, ed. Gawdat Gabra, Hany N. Takla, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2010, s. 21–31; eadem, *The Sahidic Encomium of Pesynthios, Bishop of Keft: Towards a New Understanding, Based on a Recently Discovered Manuscript*, diss., Leiden University, Leiden 2008.

¹⁵ Wszystkie teksty na pergaminie zidentyfikował prof. Tito Orlandi z Rzymu.

¹⁶ Anne Boud'hors z CNRS w Paryżu przygotowuje publikację całego zespołu ostrakonów. Wcześniej kilka ostrakonów opublikowała Iwona Antoniuk – zob. eadem, *New Ostraca from Thebes* [w:] *Christianity and Monasticism...*, op. cit., s. 1–6; ogólne omówienie problematyki, zob. też eadem, *Preliminary Remarks on the Coptic Ostraca from Seasons 2003 and 2004*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2005, 16, s. 244–247.

podkreślić, że naczynia używane w eremie (było ich ok. 7000) dostarczyły bezcennych informacji o chronologii stanowiska i są nieocenionym źródłem wiedzy o życiu codziennym eremitów. Dzięki żmudnej pracy udało się wykleić kilkaset naczyń, m.in. naczyń stołowych i zasobowych, butli na wodę, kubków, ceramiki gospodarczej, czy amfor transportowych. Ceramika typu Late Roman okazała się być szczególnie wartościowym zespołem, dzięki któremu w przyszłości uda się zapewne uściślić chronologię użytkowania eremu.

TG

Polskie wykopaliska w Tell Arbid (Syria) w latach 1996–2012

Zakończone w roku 1995 wykopaliska ratunkowe prowadzone przez Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW w rejonie miasta al-Hassake w południowej części dorzecza górnego Chaburu potwierdziły wielki potencjał badawczy tego obszaru północnej Mezopotamii¹⁷. Mając na uwadze wielką rolę, jaką obszar syryjskiej al-Dżaziry odegrał w rozwoju cywilizacji północnej Mezopotamii, Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej rozpoczęło w roku 1996 projekt badawczy dotyczący historii osadnictwa tego obszaru w trzecim tysiącleciu p.n.e. Podstawą projektu są wykopaliska prowadzone we współpracy syryjską Służbą Starożytności, na stanowisku Tell Arbid, zlokalizowanym w centralnej części dorzecza górnego Chaburu¹⁸.

Tell Arbid jest stanowiskiem osadniczym o powierzchni 38 ha, złożonym z tellu głównego – z „cytadelą” (wysokość ok. 20 m) i „miastem dolnym” – oraz trzech niedużych telli satelitarnych, leżących w odległości ok. 60 metrów na zachód. Początki osadnictwa w tym miejscu sięgają okresu kultury Halaf i z różną intensywnością oraz przerwami trwało ono do końca panowania na tym obszarze Seleucydów, tj. do połowy II wieku p.n.e.

Osada z okresu kultury Halaf została zlokalizowana ok. 200 m na wschód Tell Arbid¹⁹, ale istnieją przesłanki, które pozwalają domniemywać także istnienie osadnictwa z tego czasu pod samym tellem. W pierwszej połowie trzeciego tysiąclecia p.n.e. istniało tu miasto, które swoim zasięgiem obejmowało zarówno tell główny, jak i telle satelitarne. Starsza faza jego rozwoju obejmuje okres ceramiki Niniwa 5 (wg chronologii lokalnej określanej jako Wczesna Dżazira II, ok. 2800–2600 p.n.e.), natomiast młodsza faza tzw. okres wczesnodynastyczny III (Wczesna Dżazira III, ok. 2600–2450 p.n.e.)²⁰. Monumentalne budowle o charakterze administracyjnym i świątynnym znajdowały się na centralnie usytuowanej „cytadeli”. Na jej północno-wschodnim stoku odsłonięto tzw. Budowlę Publiczną – pochodziła ona z młodszej fazy osadniczej, ale powtarzała plan starszego założenia, zachowanego do ok. dwóch metrów wysokości.

¹⁷ Badania trzech stanowisk: Tell Abu Hafur, Tell Dżassa El Gharbi oraz Rad Szakra, zostały przeprowadzone w latach 1987–1995 pod kierunkiem prof. Piotra Bielińskiego z Instytutu Archeologii UW. Stanowiska te miały dobrze zachowane pozostałości z epoki wczesnego brązu, wg lokalnej chronologii Wczesna Dżazira III (2600–2350 p.n.e.). Sto zabytków, głównie naczyń ceramicznych, pochodzących z tych wykopalisk wzbogaciło pod koniec lat 90. ubiegłego stulecia zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie. Andrzej Reiche, *Polish Archaeological Research in North-Eastern Syria*, „Bulletin du Musée National de Varsovie” 2001, XLII, n° 1–4, s. 95–106.

¹⁸ Wstępne sprawozdania z kolejnych kampanii wykopaliskowych publikowane są od roku 1997 przez kierownika misji – prof. Piotra Bielińskiego, w raportach rocznych Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW „Polish Archaeology in the Mediterranean”.

¹⁹ Odkryta w 2001 r. przez Jerzego Wierzbickiego, jest od 2005 badana przez czeską misję archeologiczną z Uniwersytetu Masaryka w Brnie, kierowaną przez dr Innę Mateiciuciovą.

²⁰ Na temat archeologii Dżaziry w trzecim tysiącleciu p.n.e. zob. Dorota Ławecka, *Północna Mezopotamia w czasach Sumerów*, Agade, Warszawa 2006.

il. 8 | fig. 8

Tell Arbid –
instalacje kuchenne
w domu z okresu
wczesnodynastycznego III
| Tell Arbid – kitchen
installations in a house
from the Early Dynastic
Period III

fot. | photo Andrzej Reiche

W obrębie „dolnego miasta”, w części północno-zachodniej (sektor D) i wschodniej (sektor C) tellu, odsłonięto rozległe fragmenty dzielnic mieszkalnych o zwartej zabudowie, na które składały się wieloizbowe domy z centralnym dziedzińcem. W wielu pomieszczeniach zachowały się instalacje kuchenne oraz naczynia ceramiczne służące do przechowywania, przygotowywania oraz konsumpcji pożywienia (il. 8). Wąskie meandrujące między domami uliczki stanowiły swoistą akumulację śmieci złożoną z popiołów, licznych skorup z rozbitych naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęcych. Wejścia do domów znajdowały się w bocznych zaułkach, odchodzących od głównego ciągu komunikacyjnego.

Wyjątkowym i ważnym odkryciem jest kompleks świątynno-ceremonialny z okresu Niniwa 5 odsłonięty na stoku południowym tellu (il. 9). Jego głównym elementem jest tzw. Świątynia Południowa (z ołtarzem, paleniskiem i kadzielnicą), której mury, biało tynkowane od wewnątrz, zachowały się do dwóch metrów wysokości. Świątynia miała kilka faz użytkowania i była wzniesiona na murach starszej konstrukcji o podobnym planie. Do południowego frontu świątyni przylegała kilkustopniowa, sztucznie uformowana skarpa, eksponująca budowlę od strony wejścia. Jest to jak dotąd pierwszy przykład takiego rozwiązania architektonicznego w północnej Mezopotamii w okresie wczesnego trzeciego tysiąclecia p.n.e. Od zewnątrz do północnej ściany świątyni przylegała zabudowa o charakterze gospodarczym i mieszkaniowym niezwiązana bezpośrednio z kompleksem ceremonialnym. Do kompleksu tego należała mniejsza i nieco późniejsza Świątynia Południowo-Zachodnia odsłonięta po stronie zachodniej, oraz przylegający od północnego zachodu, otoczony murem dziedziniec ceremonialny na planie w kształcie litery L.

W drugiej połowie trzeciego tysiąclecia p.n.e. nastąpił regres osadnictwa, fragmenty zabudowy datowanej na okres postakadyjski (Wczesna Dżazira V, ok. 2150–2000 p.n.e.) zostały odsłonięte tylko na „cytadeli” i stoku wschodnim. Z tego czasu pochodzi też kilka grobów z wartościowym wyposażeniem²¹.

Ponowny rozkwit osadnictwa przypada na okres istnienia państwa staroasyryjskiego (Stara Dżazira II, ok. 1900–1800 p.n.e.), a jego wyróżnikiem materialnym jest występowanie tzw. ceramiki chaburskiej, zdobionej dekoracją geometryczną malowaną czerwoną angobą. Nieduże izolowane skupiska domów mieszkalnych z tego okresu występują na obszarze „dolnego miasta”, a także „cytadeli”, na której akumulacja warstw z okresu pierwszej połowy drugiego tysiąclecia p.n.e. miała ok. 2,7 m miąższości. Zabudowie mieszkalnej towarzyszyły groby komorowe zbudowane z suszonej cegły (odkryto

²¹ Groby zostały odsłonięte w tzw. sektorze P, badanym w latach 2008–2010 przez misję z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu kierowaną przez prof. Rafała Kolińskiego.

ich ponad 30). Złożonym w nich pochówkom towarzyszyły dary grobowe składające się głównie z naczyń ceramicznych (il. 10)²².

W okresie mittanijskim (Środkowa Dżazira I B, ok. 1400/1350–1270 p.n.e.) osadnictwo zostało ograniczone do dwóch miejsc. Na tellu satelitarnym (sektor A) powstało duże gospodarstwo rodzinne, a szczyt tellu głównego wykorzystywany był zarówno do celów mieszkalnych, jak też jako miejsce pochówków. Odsłonięto tam dwa groby komorowe z suszonej cegły, zawierające bogato wyposażone groby kobiet²³. W obu dary składały się z kilkunastu naczyń ceramicznych, pożywienia oraz biżuterii²⁴. Świadczy to o tym, że pochowane w nich kobiety należały do rodziny związanej elitą ówczesnego społeczeństwa.

il. 9 | fig. 9

Tell Arbid – Świątynia Południowa i jej otoczenie w okresie ceramiki Niniwa 5 | Tell Arbid – Southern Temple and its surroundings, Nineveh 5 pottery period

fot. | photo Agnieszka Szymczak

²² Zuzanna Wygnańska, *Burial customs at Tell Arbid (Syria) in the Middle Bronze Age. Cultural interrelations with the Nile Delta and the Levant*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2011, 20, s. 605–618.

²³ Andrzej Reiche, *Tell Abu Hafur “East”, Tell Arbid (Northeastern Syria), and Nemrik (Iraq) as examples of small-scale rural settlements in Upper Mesopotamia in the Mittani Period* [w:] *The Archeology of Political Spaces. The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millenium BCE*, ed. Dominik Bonatz, DeGruyter, Berlin–Boston 2014, s. 43–59.

²⁴ Anna Smogorzewska, *Mittani Grave at Tell Arbid*, „Damaszener Mitteilungen” 2006, 15, s. 63–93.

il. 10 | fig. 10

Tell Arbid – dary
z grobu komorowego
datowanego na okres
ceramiki chaburskiej
| Tell Arbid – funerary
gifts in a chamber tomb
dated to the Khabur ware
period

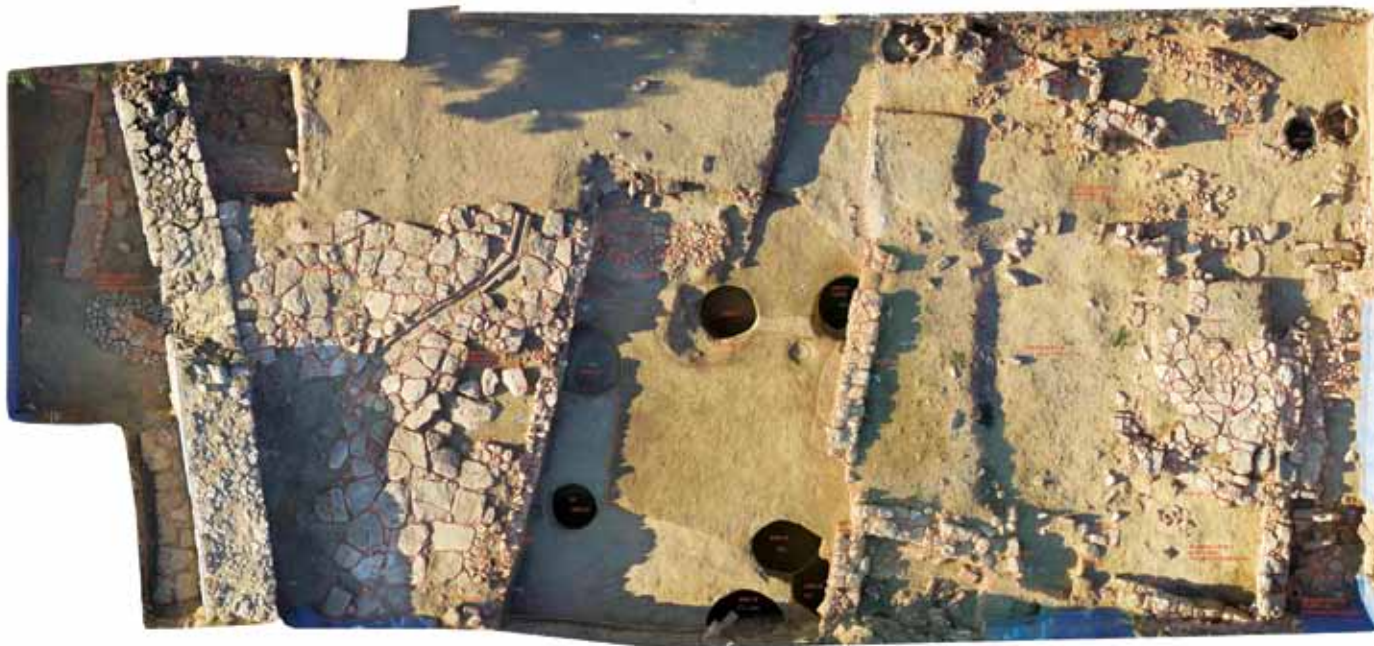
fot. | photo Andrzej Reiche

Po trwającej niemal siedem wieków przerwie osadniczej stanowisko zostało ponownie zasiedlone w okresie nowobabilońskim (VII–VI w. p.n.e.), przede wszystkim na obszarze tellu satelitarnego (sektor A), gdzie odsłonięto fragmenty dużej rezydencji²⁵.

Ostatnie zasiedlenie stanowiska miało miejsce w okresie panowania na tym obszarze dynastii Seleucydów (koniec IV – połowa II w. p.n.e.). Wielofazowa osada wiejska rozwijała się na terenie tellu satelitarnego (sektor A), a należący do niej cmentarz zlokalizowany był na północno-zachodnim stoku „dolnego miasta”. Odsłonięte pozostałości zabudowy hellenistycznej były zachowane bardzo fragmentarycznie z powodu zniszczeń współczesnymi jamami. Znalaziono wiele fragmentów lokalnej ceramiki stołowej, typowej dla całego świata hellenistycznego, w przeciwieństwie do naczyń gospodarczych, których formy i technologia kontynuowały miejscową tradycję ceramiczną.

W trakcie odślawiania pozostałości osadniczych znajdowano pozostałości kultury materialnej charakterystyczne dla poszczególnych okresów. We wszystkich okresach najliczniej reprezentowanym materiałem były fragmenty różnorodnych naczyń ceramicznych. W warstwach z trzeciego tysiąclecia p.n.e. znaleziono kilka pieczęci cylindrycznych oraz skupiska glinianych plomb z odciskami pieczęci, służącymi do zabezpieczenia drzwi magazynów lub pojemników z towarami. Inną grupą znalezisk charakterystycznych dla trzeciego oraz początku drugiego tysiąclecia p.n.e. były wykonane z brązu szpile do zapinania szat. Drugim co do liczebności znaleziskiem występującym we wszystkich okresach były gliniane figurki zwierząt – głównie wyobrażenia owiec, a w pierwszej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. także koni. Dużo rzadsze były znaleziska figurek ludzkich, zazwyczaj wykonanych bardzo schematyczne. W warstwach

²⁵ Rafał Koliński, Andrzej Reiche, *After the Fall of Assyria* [w:] *Fundstellen. Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, Hrsg. Dominik Bonatz, Rainer M. Czichon, Florian Janosha Kreppner, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2008, s. 51–59.

z trzeciego tysiąclecia p.n.e. częstym znaleziskiem były terakotowe modele rydwanów i wozów²⁶. Znaleziskiem wyjątkowym pochodzącym z ruin domu z okresu ceramiki chaburskiej był zestaw zabawek z niewypalanej gliny, wśród których dominowały miniaturowe modele stolików i taboretów, dające pojęcie o meblarstwie tego okresu.

il. 11 | fig. 11

Tyritake – wykop XXVII po zakończeniu sezonu 2012 | Tyritake – Trench XXVII at the end of the 2012 season

AR

fot. | photo Stanisław Rzeźnik

Polska Misja Archeologiczna „Tyritake” Muzeum Narodowego w Warszawie. Pięć lat badań

Umowa podpisana 20 grudnia 2007 roku między MNW a Muzeum Kerczeńskim umożliwiła podjęcie pięcioletniej kampanii archeologicznej na terenie antycznego miasta Tyritake w ramach ukraińskiego programu „Bosporańskie Miasto Tyritake”. W czerwcu 2012 roku podpisano z Instytutem Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy umowę umożliwiającą Muzeum Narodowemu w Warszawie kontynuowanie wykopalisk przez kolejnych pięć lat.

Wybór miejsca nie był przypadkowy – w latach 1956–1959 pracowała w Kerczu, choć na stanowisku Myrmekion, misja archeologiczna MNW pod kierunkiem profesora Kazimierza Michałowskiego. Jednak powodem podjęcia pracy w Tyritake nie było jedynie nawiązanie do tradycji, ale także atrakcyjność samego stanowiska.

Antyczna *polis* Tyritake jest usytuowana w południowej części współczesnego Kerczu, około 11 km od Pantikapaion – stolicy Królestwa Bosporańskiego – nad północnym wybrzeżem dawnej zatoki morskiej (obecnie wysuszona część jeziora Czurubasz). Miasto zostało założone

²⁶ Mattia Raccidi, *Chariot terracotta models from Tell Arbid*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2012, 21, s. 605–623.

il. 12 | fig. 12

Tyritake – jama 19 z fragmentami szkieletów czterech koni | Tyritake – pit 19 with fragments of the skeletons of four horses

fot. | photo Stanisław Rzeźnik

il. 13 | fig. 13

Tyritake – widok wykopu po zakończeniu prac konserwatorskich | Tyritake – view of a trench after the conservation work was completed

fot. | photo Wojciech Terlikowski

przez Greków około połowy VI w. p.n.e., wzmianki o mieście pojawiają się u Pseudo-Arriana, Ptolemeusza, Stefana z Bizancjum²⁷. Pliniusz wspomina o miejscowości Dija położonej w tej właśnie okolicy, lecz może tu chodzić o nazwę miasta z czasów rzymskich, nazwę jakiejś mniejszej miejscowości lub grecką nazwę miasta²⁸.

Pierwsze badania archeologiczne na obszarze *polis* rozpoczął Aleksandr Efimowicz Liucenko, eksplorując kilka tumulusów w roku 1859 i 1861. Badania samego miasta rozpoczęto w roku 1932 pod kierunkiem Jurija Juriewicza Marti, i były kontynuowane przez Łazara Mojsejewicza Sławina, zaś nekropoli pod kierunkiem Władimira Dmitrewicza Bławackiego i Jurija Marti. W latach 1946–1957 pełne rozmachu wykopaliska prowadził tutaj Wiktor Franczewicz Gajdukiewicz. W latach 70. i 80. wykopaliska na terenie miasta prowadzili pracownicy Muzeum Kerczeńskiego, zaś Oleg Dmitrewicz Czewelow kierował eksploracją nekropoli. W roku 2000 prace rozpoczął Wiktor Nikołajewicz Zin'ko, który ma w planach także szeroko zakrojone prace konserwatorskie i stworzenie nowoczesnego muzeum poświęconego Tyritake. Od 2008 roku rozpoczęła na stanowisku pracę Polska Misja Archeologiczna „Tyritake” Muzeum Narodowego w Warszawie.

Wyniki prac w północno-zachodniej części miasta i uchwycenie murów miejskich miały zasadniczy wpływ na wyznaczenie miejsca pracy polskiej ekspedycji. W porozumieniu ze stroną ukraińską zdecydowano o rozpoczęciu prac na przedłużeniu linii wyznaczonej przez mury zachodnie, jak najbliżej wykopu XIV profesora Gajdukiewicza i w pobliżu najnowszego ukraińskiego wykopu XXVI. Chodziło o potwierdzenie przebiegu fortyfikacji w tej części miasta, precyzyjne zlokalizowanie w terenie – zniszczonego podczas II wojny światowej – wykopu XIV Gajdukiewicza i w przyszłości rozpoczęcie prac na nieeksplorowanym obszarze między wykopami XIV i XXVI. Strategicznym celem wykopalisk było odsłonięcie szerokiego pasa miasta między jego zachodnią a wschodnią granicą.

W ciągu pięciu sezonów odsłonięto antyczne miasto na powierzchni około 520 m kwadratowych, znaleziono 759 zabytków wydzielonych, opracowano także kilkukrotnie większą liczbę zabytków masowych. Do najważniejszych osiągnięć misji należy odsłonięcie kompleksu kuchennego z bogatym wyposażeniem (III–IV w. n.e.), muru obronnego (VI/V w. p.n.e.) wraz z kompleksami budowlanymi z okresu tuż przed i tuż po budowie muru. Ze względu na wartość ekspozycyjną muru obronnego strona ukraińska podjęła decyzję także i o jego konserwacji i rekonstrukcji jeszcze w 2009 roku. W pierwszym sezonie wykopaliskowym były także

²⁷ Ps. Arrian, *Periplus Pontu Euxini*, 50, 9; Ptolemaius, *Geografia*, 3,6.3.2; Stefan Bizantyjski, *Ethnika*, 642, 12.

²⁸ Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, 4, 86–87.

prorowadzone, na prośbę strony ukraińskiej, prace na terenie wczesnochrześcijańskiej bazyliki z V–VI w. n.e. Na podstawie planów polskich archeologów strona ukraińska stworzyła projekt częściowej rekonstrukcji bazyliki.

W trakcie kampanii w latach 2010–2011 udało się uchwycić narożnik domu wybudowanego w okolicy muru i należącego do najstarszej fazy istnienia miasta (2. poł. VI w. p.n.e.) oraz definitywnie określić czas wybudowania muru obronnego odsłoniętego w 2009 na rok 480 p.n.e. Wyniki prac prowadzonych w 2010, 2011 i 2012 roku pozwoliły także ustalić, że konstrukcja budowli nie odbiega od założeń typowego domu w najbliższej okolicy, co do tej pory było przedmiotem dyskusji wśród badaczy (il. 11).

Istotnego znaleziska dokonano w 2012 roku w jamie 19 (il. 12), gdzie odnaleziono fragmenty szkieletów czterech koni oraz doskonale zachowane attyckie czary datowane na lata 500–450 p.n.e. Zarówno to znalezisko, jak i kontekst topograficzny oraz wyraźne różnice między fundamentami domu A oraz pozostałych konstrukcji z tego samego okresu pozwalają postawić tezę, że na tym obszarze znajdował się w okresie archaicznym akropol Pantikapajon, a dom A jest pozostałością świątyni. Jeśli uda się potwierdzić prawdziwość tej hipotezy, to będziemy mieli do czynienia z odkryciem w zasadniczy sposób zmieniającym wiedzę o architekturze tego obszaru w okresie archaicznym.

We wschodniej części wykopu odsłonięto latach 2010–2012 kamienne konstrukcje wczesnobizantyjskie oraz późnorzymskie, a także pozostałości po kompleksie kuchennym z okresu rzymskiego, składającym się z dwóch pomieszczeń. W pierwszym znaleziono m.in. kamienny moździerz, żarna a także blat, w drugim – kamienny blat z pozostałościami ceramiki użytkowej, gliniany piec oraz pitos z graffito w języku greckim (il. 13). Odkrycie to, w kontekście stratygraficznym pozwalającym na stosunkowo precyzyjne datowanie obiektu, jest na obszarze Królestwa Bosporańskiego znaleziskiem wyjątkowym. Jego szczegółowa analiza już przynosi interesujące wyniki, zaś pełna publikacja będzie stanowiła istotny wkład w poszerzenie stanu wiedzy na temat życia codziennego mieszkańców tego obszaru w starożytności.

Istotnym elementem działań misji „Tyritake” są prace konserwatorskie prowadzone na podstawie umowy o współpracy zawartej pomiędzy Muzeum Narodowym w Warszawie a Wydziałem Inżynierii Lądowej Politechniki Warszawskiej. Sposób zakonserwowania odsłoniętych zabytków pozwala na rozbudowę parku archeologicznego oraz udostępnienie wyników pracy polskich archeologów turystom, a także odpowiednie zabezpieczenie pozostałych znalezisk na okres zimowy.

Poza wynikami czysto naukowymi, prace misji archeologicznej w Tyritake wpisały się na trwałe w krajobraz Krymu i są życzliwie obserwowane zarówno przez mieszkańców, jak i miejscowe władze. Widowym tego dowodem są częste wizyty na wykopie turystów i mieszkańców Ukrainy i Rosji, jak również przedstawicieli władz z prezydentem Ukrainy na czele.